

УДК 347.6

DOI: <https://doi.org/10.18524/2411-2054.2020.37.202629>

В. І. Труба, канд. юрид. наук, професор, Заслужений юрист України
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Декан економіко-правового факультету
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна
e-mail: truba-v@ukr.net
ORCID: orcid.org/0000-0001-7782-2166

МІСЦЕ НОРМ СІМЕЙНОГО ПРАВА В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ НОРМ

Статтю присвячено питанням визначення місця норм сімейного права в системі соціальних норм. Звернення до цієї теми є актуальним з огляду на відсутність актуальних досліджень проблеми співвідношення норм сімейного права з іншими соціальними нормами, недоліки в діючій системі правових норм, що регламентують таку сферу суспільних відносин, як сімейно-правові. Автор поставив завданням визначити співвідношення норм сімейного права в системі норм права та соціальних норм. На підставі дослідженого теоретично обґрунтовано висновок про те, що норми сімейного права зазнають впливу при їх формуванні з боку інших соціальних норм, взаємно впливають одна на одну.

Ключові слова: норма права; норма сімейного права; соціальні норми; сімейні правовідносини.

Постановка проблеми. Змістом суспільних відносин є взаємозв'язок, взаємодія суб'єктів. Такі взаємозв'язок і взаємодія відбуваються відповідно до правил і норм, що діють в суспільстві, зокрема, норм звичаєвого права, моралі, релігійних норм, корпоративних та технічних норм, і, головне, – норм, встановлених державою. Соціальні норми не здатні існувати у вакуумі, відокремлено одні від одних. У процесі регулювання суспільних відносин одні види соціальних норм доповнюються, зазнають впливу інших. Взаємодія конкретних норм і їх груп в єдиній системі соціальних норм розкриває комплексні властивості складових своєї внутрішньої будови, що становлять систему. Ефективність дії соціальних норм знаходить своє вираження у підтриманні суспільної злагоди у громадянському суспільстві, належному громадському порядку, атмосфері справедливого соціального партнерства, свідомій поведінці громадян, у загальнообов'язкових правилах соціальної відповідальності тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання про співвідношення і взаємозв'язок соціальних норм і норм права, зокрема й сімейних, не нове, однак сучасні науковці беруться за його дослідження, на жаль, нечасто.

Дослідженню соціальної нормативності права присвячені праці Платона, Арістотеля, Цицерона, Дж. Локка, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, І. Канта, Г.В.Ф. Гегеля, Г. Кельзена. Розумінню права як соціальної норми присвячені праці вчених Російської Імперії, зокрема, Н. О. Гредескула, С. О. Муромцева, Л. Й. Петражицького, Й. О. Покровського, Г. Ф. Шершеневича, а також роботи радянських і сучасних фахівців теорії права, в яких розглядаються нормативні засади функціонування суспільства, фундаментальні питання суспільствознавства, у т. ч. С. С. Алексєєва, А. Б. Венгерова, В. О. Котюка, О. Е. Лейста, П. О. Недбайла, В. С. Нерсесянца, П. М. Рабіновича, О. Н. Садікова, Л. С. Явича.

Питання норми як складової соціального регулювання привертала увагу не тільки юристів, а й фахівців різних соціальних наук, зокрема, соціальної психології, а також філософії права.

Мета статті. Сприйняття сімейного права як винятково важливого соціального інструменту регулювання суспільних відносин неможливе без осмислення його місця та співвідношень в загальній системі соціальних норм. Саме необхідність переосмислення

місця норм сімейного права в системі соціальних норм, їх взаємодія з іншими соціальними нормами й зумовила наше звернення до заявленої теми.

Виклад основного матеріалу. За точним визначенням Л. С. Явича «Критерієм юридичної науки, зокрема й загальної теорії, є вся суспільна практика» [1, с. 15-16]. У додержавний і державний період існували різні соціально-регулятивні засоби, які поступово склалися в систему. На сьогодні найпоширенішою є позиція, прибічники якої вважають, що систему соціальних регуляторів складають: система релігійних норм; система звичаєвих норм; система норм моралі; система юридичних норм. Звичайно, що згадану регулятивну систему наповнюють й іншими нормами (наприклад, естетичними, політичними, корпоративними), міняють місцями елементи, що її утворюють, однак безсумнівним є одне: всі стандарти поведінки і соціальні норми, в тому числі й правові, є узагальненням найбільш вдалої і необхідної практичної діяльності людей у певний історичний виток розвитку суспільства.

Як зазначає Ю. І. Гревцов, «У соціальних нормативах концентрується людський досвід, отримують стисле відображення різні принципи, засади і умови соціальної життєдіяльності. Все це в нормах модифікується в своєрідні моделі домагань, вчинків, очікувань» [2, с. 30]. В іншій роботі вчений обґрунтовує тезу, що «Соціальні норми, будучи результатом розвитку соціальної практики людей, виявляються (правда, в різному ступені) продуктом свідомої діяльності людей» [3, с.144].

О. Ф. Черданцев стверджує що соціальні норми є формами суспільної свідомості, але не мислення (або чуттєвого рівня пізнання), а свідомість включає в себе не тільки знання, а й ставлення людини до його змісту, навколишнього буття [4, с.78].

У традиційних (архаїчних) суспільствах, основою організації яких за загальним правилом слугують інститути, відмінні від держави, серед соціальних норм домінують перехідні між мораллю і правом форми соціальних норм – звичаї і традиції. У суспільствах, де однією з основ їх організації слугує держава (громадянське суспільство, соціалістичне суспільство), в складі соціальних норм домінують моральні і правові [5, с. 245-248].

Таким чином, соціальні норми ґрунтуються на пізнаних цінностях і усвідомлених інтересах безпосередньо людьми. Трансформація нормативного регулювання поведінки людей в суспільстві є процесом об'єктивно обумовленим і прогресивним. У результаті цього процесу ми спостерігаємо формування норм, їх структурованість, виокремлення їх типовості і складання в певну систему.

Право визнається єдиною системою норм, що є обов'язковою для всіх людей, які проживають на території відповідної держави; виражає спільну та індивідуальну волю громадян держави. Держава досягає дотримання таких норм засобами державного примусу.

На відміну від цього, інші соціальні норми – неправові, що існують в суспільстві, не підтримуються силою примусу з боку державного апарату, є обов'язковими лише для частини населення – територіальної громади, членів громадських та релігійних організацій, інших об'єднань людей [6, с.183].

Соціальні норми безпосередньо пов'язані із суспільними відносинами, під якими, як справедливо зазначають В. В. Селіванов та Н. Г. Діденко, слід розглядати стійкі, необхідні нормативно-упорядковані соціальні зв'язки у вигляді соціальної дії, яка виявляє залежність та спільність людей, соціальних угруповань, в основі котрої лежать інтереси та потреби індивідів, взаємний обмін духовними і матеріальними цінностями [7, с.12].

Значна кількість соціальних відносин не потребує впливу права, сили державного примусу, який підтримує право та інтереси членів суспільства (громадян, людей, організацій). Це стосується моралі, етики, релігії та інших соціальних відносин, які не потребують правового опосередкування. Такі сфери не нормуються за допомогою права і не витісняються ним. Водночас їх правила беруться до уваги в правотворчому процесі при формуванні юридичних норм.

Соціальні норми мають загальний характер та регулюють відносини практично в усіх сферах життя людей. Мабуть, немає більше витриманої часом сфери суспільних відносин, аніж сімейні. Протягом історичного розвитку людства норми сімейного права зазнавали і до цього часу зазнають впливу норм моралі, етики, звичаєвих та інших норм.

На сьогодні юридична практика пішла таким шляхом, що норми сімейного права регламентують відносини, які складаються не лише між членами сім'ї, а також і між особами, які, хоча і не є членами сім'ї в повному розумінні, але пов'язані між собою певними сімейними правами та обов'язками (зокрема, відносини між батьком, який не перебував у шлюбі з матір'ю дитини, і дитиною, між дитиною і її повнолітніми братами і сестрами).

На певному етапі розвитку людського суспільства норми сімейного права пройшли шлях від звичаїв до норм права, зокрема: від неупорядкованих статевих стосунків до одношлюбності і заборони розлучень, від матріархату до патріархату, від влади батька/чоловіка до шлюбу як добровільно укладеного договору між жінкою та чоловіком. При цьому трансформувалися також і моральні критерії для осуду і виправдання та відбувалися докорінні зміни в правовому становищі чоловіка і жінки. Порушення звичаїв, моральних та правових норм тягнуло за собою відповідальність перед суспільством, яка була відмінною в конкретні історичні часи. Відповідно звужувалася й розширювалася дія правових норм, відіграючи другорядну роль порівняно із звичаєвими, моральними та релігійними нормами. Процес взаємодії соціальних норм має двосторонній характер, неправові соціальні норми отримують підтримку права, якщо правило, в них закріплене, визнається ефективним і доцільним з позицій здійснення державних функцій.

Нормативність права відрізняється від норм моралі та інших соціальних норм тим, що значна частина правових норм у своїй єдності надає права і забезпечує їх здійснення кореспондуючими їм обов'язками. Вони й складають зміст відповідних правовідносин.

Норми сімейного права впливають на суспільні сімейні відносини залежно від методу правового регулювання. Якщо у дожовтневий і пожовтневий періоди розвитку нашої держави в сімейному законодавстві переважали імперативні норми, які однозначно визначали засади побудови сімейних відносин, майже виключаючи волю їх учасників, то на сьогодні в СК України посилені диспозитивні засади правового регулювання сімейних відносин. Йдеться про шлюбний договір, договір про сплату аліментів, договір про передачу дитини на виховання в прийомну сім'ю тощо. Водночас важливим і необхідним залишається імперативний спосіб впливу на сімейні відносини. Низка інститутів сімейного права взагалі передбачає застосування тільки імперативних норм. Це, зокрема, умови вступу в шлюб, визнання шлюбу недійсним, позбавлення батьківських прав, умови усиновлення та його скасування чи визнання недійсним.

Дослідження історії розвитку норм сімейного права свідчить, що із норм моралі до сучасного законодавства увійшли, зокрема, норми, які забороняють перебувати у шлюбі близьким родичам – двоюрідним братам та сестрам, рідним тітці, дядьку та племіннику, племінниці (ч. 3 ст. 26 СК України).

Врегулювання шлюбних правовідносин передбачає зареєстрований в адміністративному порядку шлюб, а також шлюбний договір, дійсність якого пов'язується із реєстрацією шлюбу в органах державної влади.

Проживання чоловіка і жінки однією сім'єю без реєстрації шлюбу сучасним законодавством не регламентується, однак все частіше альтернативою зареєстрованому шлюбу стає фактичне співжиття різної тривалості. Звичайно, що статистика щодо поширеності таких союзів відсутня, однак, судячи із кількості судових справ щодо визнання факту спільного проживання без укладення шлюбу, спорів між фактичним подружжям щодо поділу спільно нажитого майна та взаємного утримання, реєстрації заяв про визнання батьківства та інших актів цивільного стану свідчить про значність цього явища в суспільстві, формат не обтяжених бюрократією сімейних відносин набув значного поширення.

Сенс у особистих відносинах чоловіка і жінки, які не реєструють шлюб, може бути різним (отримання досвіду спільного життя, можливість краще пізнати один одного, острах формальних відносин тощо). Але сьогодні такі відносини вже не підлягають суспільному осуду за нормами моралі, що зумовлено трансформацією останніх. А законодавство, не врегульовуючи позашлюбні відносини, ставиться до них як до допустимого стандарту, що підтверджується захистом прав та інтересів фактичного подружжя у випадку розірвання таких відносин і необхідності у зв'язку з цим охорони їхніх майнових прав.

Висновки і пропозиції. Враховуючи наведене, слід зробити такі висновки.

Правові норми є одним із видів соціальних норм, тобто тих, що складаються між людьми, їх групами, соціальними утвореннями/спільнотами.

Право регулює суспільні відносини не ізольовано, а в системі з іншими соціальними нормами – мораллю, звичаями, релігією та іншими регуляторами, при цьому правові норми посідають домінуюче і інтегруюче положення в цій системі. А звідси слід зробити висновок, що інші соціальні норми (нарівні із правовими нормами) є складовими механізми правового регулювання суспільних відносин.

Список використаної літератури

1. Явич Л. С. Общая теория права. Л., Изд-во ЛГУ, 1976. 286 с.
2. Гревцов Ю. И. Правовые отношения и осуществление права. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1987. 128 с.
3. Гревцов Ю. И. Социология права. Курс лекций. СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2001. 680 с.
4. Черданцев А. Ф. Логико-языковые феномены в юриспруденции: монография. М.: Норма: ИНФРА-М, 2012. 320 с.
5. Теория государства и права. Под ред. В. М. Карельского и В. Д. Первалова. М.: Издательская группа ИНФРА-М-НОРМА, 1997. 570 с.
6. Хропанюк В. Н. Теория государства и права: Учебное пособие для высших учебных заведений. Под ред. профессора В. Г. Стрекозова. М.: ИКФОмега-Л; Интерстиль. 2003. 382 с.
7. Селіванов В., Діденко Н. Правова природа регулювання суспільних відносин. Право України. 2000. № 10. С. 10-20.

References

1. Yavich L. S. (1976). Obshchaya teoriya prava. L., Izd-vo LGU, S.15-16. [in Russian].
2. Hrevtsov Yu. I. (1987). Pravovyye otnosheniya i osushchestvleniye prava. Leningrad: Izd-vo LGU, S. 30 [in Russian].
3. Hrevtsov Yu. I. (2001). Sotsiologiya prava. Kurs lektsiy. SPb.: Izdatel'stvo «Yuridicheskiy tsentr Press», 2001. S.144 [in Russian].
4. Cherdantsev A. F. (2012). Logiko-yazykovyye fenomeny v yurisprudentsii: monografiya. M.: Norma: INFRA-M, S.78 [in Russian].
5. Teoriya gosudarstva i prava (1997) Pod red. V.M. Karel'skogo i V.D. Perevalova. M.: Izdatel'skaya gruppa INFRA-M-NORMA. S. 245-248. [in Russian].
6. Khropanyuk V. N. (2003). Teoriya gosudarstva i prava: Uchebnoye posobiye dlya vysshikh uchebnykh zavedeniy / Pod red. professora V.G. Strekozova. M.: IKFOmega-L; Interstil'. S.183 [in Russian].
7. Selivanov V., Didenko N. (2000). Pravova pryroda rehulyuvannya suspil'nykh vidnosyn. Pravo Ukrayiny. № 10. S. 10-20 [in Ukrainian].

Стаття надійшла 20.03.2020 р.

В. И. Труба, канд. юрид. наук, профессор, Заслуженный юрист Украины
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова
Декан экономико-правового факультета
Французский бульвар, 24/26, Одесса, 65058, Украина
e-mail: truba-v@ukr.net
ORCID: orcid.org/0000-0001-7782-2166

МЕСТО НОРМ СЕМЕЙНОГО ПРАВА В СИСТЕМЕ СОЦИАЛЬНЫХ НОРМ

Резюме

Статья посвящена вопросам определения норм семейного права в системе социальных норм. Обращение к этой теме является актуальным, учитывая отсутствие актуальных исследований проблемы соотношения норм семейного права с другими социальными нормами, недостатки в действующей системе правовых норм, регламентирующих такую сферу общественных отношений, как семейно-правовые. Автор поставил задачу определить соотношение норм семейного права в системе норм права и социальных норм. На основании исследованного, теоретически обоснован вывод о том, что нормы семейного права подвергаются воздействию при их формировании со стороны других социальных норм, взаимно влияют друг на друга.

Ключевые слова: норма права; норма семейного права; социальные нормы; семейные правоотношения.

V. I. Truba, Candidate of Juridical Sciences, Professor, Honored Lawyer of Ukraine
Odesa I. I. Mechnikov National University
Dean of the Faculty of Economics and Law
Frantsuzskiy Boulevard, 24/26, Odesa, 65058, Ukraine
e-mail: truba-v@ukr.net
ORCID: orcid.org/0000-0001-7782-2166

THE PLACE OF NORMS OF FAMILY LAW IN THE SYSTEM OF SOCIAL NORMS

Summary

The content of social relations is the relationship and interaction of subjects. Such interconnections and interactions take place in accordance with the rules and regulations in force in society in particular, the norms of customary law, morality, religious norms, corporate and technical norms, and, most importantly, the norms established by the state. Social norms are not able to exist in a vacuum, separated from each other. In the process of regulating social relations, the active role of one group of social norms complement, influenced by other groups. The interaction of specific norms and their groups in a single system of social norms reveals the complex properties of the components of its internal structure that make up the system. The effectiveness of existing social norms is expressed in maintaining social harmony in civil society, proper public order, an atmosphere of equitable social partnership, universally binding rules of social responsibility, obtaining norms of conscious behavior of citizens, etc.

The question on interrelation and interconnection of social and legal norms, in particular family law, is not new, but modern scholars undertake its study infrequently, unfortunately.

The perception of family law as an extremely important social instrument for regulating social relations is impossible without an understanding of its place and interconnection in the general system of social norms. It is the need to rethink the place of family law norms in the system of social norms, their interaction with other social norms and led to our appeal to the stated topic.

Based on the prevailing position in the theory of law that the system of social regulators consists of religious norms, customs, moral norms and legal norms, it was concluded that social norms do not exist in a vacuum and are not separated from each other, but are integrated into the general system of social relations and endowed with their characteristic features. Law regulates social relations not in isolation, but in a system with other social norms – morals, customs, religious and other regulators, with legal norms occupying a dominant and integrating position in this system. And hence the conclusion that other social norms along with legal norms are components of the mechanism of legal regulation of social relations.

Key words: legal norm, family law norm; social norms; family legal relations.